

ԴԻԻԱՆ Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ

Է. ԱԼԹԵԱՆԹ ՆԱՍԱԿՆԵՐԸ

ՈՒՂՂՈՒԱԾ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆԻ

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ» 1970, ք. 11-12, էջ 354)

7.

Պատասխանելով Սարգիսեանի գրած իր անձը եւ գործելու եղանակը արդարացնող մամակին, ուր կար մանւ նկարագրականը կրած նեղութեանց, վիշտերուն եւ հիւանդութեանց, անոնց պատկերացումի դիւրագգած ձեւէն կը մորմոքի Ալիշանի սիրտը, եւ ինքն ալ իր կողմէ նուրբ կերպով կը զգացնէ սիրելի Վարդապետին, թէ գիրքերու ընթերցումով բաւականաչափ տեղեակ է իրերու վիճակին, որ ամենուրեք կրնայ գտնուիլ: Յետոյ անցնելով իր հոգեբանական կեանքին, ցոյց կու տայ թէ ինքն ալ սկսած է զգալ տարիքին խայծը անձին մէջ, ինչ որ յայտնապէս ցոյց կու տայ զինքը վշտացուցած ըլլալը:

Այս կ'անցնի իր սիրած միւթին, ինչ որ նախորդ մամակներով ալ յիշատակած էր՝ փնտռումէ գրքերու եւ ձեռագիրներու, Վանայ ծովուն ճզգրիտ գծագրութիւն մը պատրաստել եւ ապա ուր կ'տեսնուի շուրջ հարցումներ կ'ուղղէ իրեն, մաղթելով յաջող ուղեւորութիւն մը դէպի Մասիս լեռը:

Փակելով մամակը կը տեղեկացնէ մանւ Ուխտիս Աբբաօր կատարելիք ուղեւորութեանց մասին ու թէ Գերայ. Հասունի ամբաստանութիւնները Հոռի առջեւ Միաբանութեան եւ Սարգիսեանի անձին դէմ՝ ապարդիւն եղած են:

* * *

1 Մայիս 1850, Վենետիկ

Սերեցեալ եւ վերապատուեալ Նդբայր

Չտուեալք #2 Մարտի ընկալայ ի 15 Ապրիլի, ընդ նմին եւ ըզբաղցրազրոյց յորդութիւն ճշմարտութեանդ, որ զայր դարբն եւ դարբն եւ զովացուցանէր զորոքեալ սիրտն Հ. Ղեւոնդեայ. քաղցր էր

ինձ հուրն, քաղցրիկ եւ ցօղն, քանդի եւ երկոքեան ի համակիր սրտից արտաբերեալք: Այլ դու յորժամ հուր լսես՝ մի՛ եւս զմանկականն խանդ յահուր իմանար, քանդի եւ յիս խայծ ծերութեան անկեալ է, եւ ի յաճախ ընթերցմանէ փոքր մի ճանաչել սկսայ եւ զչար աղբիւս եւ դրարի, եւ զի չեմ մանուկ՝ յայտ քեզ անտի իցէ, զի իբրու քեզ ոք այր զիտացի զայրացուցանել յայսքան հեռուստ, եւ ո՞յր արարեալ էր զայդ քաջութիւն. արդ եթէ յայնժամ զայրացար՝ այժմ ծիծաղեաց եւ զովացո՞՛ղ զսիրտ քո, զի եւ ես արդարացուցի զքեզ: Եւ արդ դոհացեալ՝ զի բոլորաթիւ հաշիւք մեր հաւասար դտան, զկոտորակս բանից եւ կարծեաց մերոց թողցուք այլում ժամանակի:

Ի վերայ չարակրութեանց ճանապարհիդ յաւելուած տենդիւ յոյժ դառնացաւ եւ մեղ, այլ ակն ունիմք թէ այժմու կազդուրելդ հաստատուն առողջութեան իցէ՝ դարձ եւ զօրաւիգն այրարատաչու ուղղոյդ, յոր կարծեմք թէ հանդերձեսցիս ընդ հուպ, զի դարուն հասեալ կայ: Բայց զընծայական թղթոյն առ կաթողիկոսն ոչինչ ոչ էիր նշանակեալ, թերեւս աւելորդ վարկուցեալ. դու գիտես: Եկից արդ առ հարցուածս եւ խնդիրս քո:

Վասն Օրինացն դրոց թարգմանութեան ծանի՛ր, զի եւ ի մերում օրինակիս՝ որ ընտիր դրուած է, նշանակեալ կայր յիշատակարանս բանի՝ յաւարտ լիակարգութեան զինուորականն օրինաց. «Ներսէս տառապեալ թարգմանիչ եւ օրինադրիչ զինուորական սահմանադրութեան» զգուշացուցանեմ սովաւ զգօրս: Եւ պակասորդ օրինաց գիրքն այս իսկ զինուորական սահմանադրութիւնս է, որ հասանէ ի Ծ դուռն ի բանն «Որ առ բարբարոսն միաբանի եւ տուրեւառութիւն...» եւ ապա պակասէ ցվերջ՝ եօթն դուռն բան, որպէս ի ցանկէ գլխակարգութեանցն յայտնի լինի: Իսկ զի հաւաստեաւ Լամբրոնացուցն ներդրութեանցն յայտնի լինի: Իսկ զի հաւաստանադրոց ի վան Մարաշու, կայ յօրինակ մի օրինադրոց եւ դատաստանադրոց ի վան Մարաշու, եւ Հայաստան՝ լրագիր հրատարակեաց, յորում յայտնապէս ասէ Լամբրոնացին ի Ոսկե թուին թարգմանեալ նախ ծայրաքաղ զքաղաքական օրինադրութիւնսն (Յուստ. եւ Եփեսայ) եւ ապա գտեալ եւ թարգմանեալ ի հելլենացւոյն զՄովսիսական օրէնսն եւ զԷէնին եւ զԿոստանդեանյն, ընդ նմին եւ զԶինուորական օրէնսն: Զայս այսպէս գիտեա՛ ստոյգ:

Տատեան Ամիրայն զպատմական մատենից գրեալ է յիջմիածին՝ այլ ոչ ընկալեալ պատասխան, զոր եւ ոչ բարեգուշակ համարի, այլ ոչ եղէց, ասէ, ձեռնթափ յայլոց հնարից, ոչ գիտեմ թէ զի՞նչ եւ յերուսաղէմայ ձայն, քանդի եւ անդր խնդիր առնել խոստացաւ:

Վասն Միջագետաց մատենինցն զիտացաք զի առեալ են զհաւասար քաղզէարէն հին մատենին եւ ուղեոյ եղեալ զէպ ի Կ. Պոլիս, ի հասանել նորին եւ ի քննել ծանիրցուք զհաւաստին եւ ծանուցուք քեզ: Նոյն ինքն Տատեան զրէր ի ձեռնին ունել եւ զվաղնջուց պարզեազերս Սարակինոսաց ի դիւանացն Աղթամարու, զոր եւ թարգմանեալ յղել առ իս խոստանայ:

Վանայ ծովուն ձեւ երկայնեալ ի Բերկրի՝ ճշգրտեցաւ արդ եւ առ օտար ուղեւորս, զի Թէքսիէ² ակնաւոր այլ, զնոյն ձեւ օրինակի որպէս եւ ասեղ ձեւաւորեալ է զծովակն, նոյնպէս փորագրեցաւ եւ ի հայկական ատյասի մերում ի Հայաստանն տախտակի:

Վասն Ժամուան բառի ասես կրկին սեռական հոլով արարեալ, հաւանիմ՝ այլ ընդ⁶ ոչ յիշես եւ զմահուան, ոչ զիտեմ՝ զընչ կարծիցես զայսմանէ, որ եւ առ նախնիս գտանի:

Ջանամք ըստ գեղեցիկ խրատուք զմանկտին յորդորել ի լեղուաց ուսումն, որ Թէպէտեւ մեզ ոչ է հաճոյ եւ ոչ առ գիտութիւն ունիմք, այլ անհրաժեշտ պիտանացու ծանեաք ազգիս այժմու հանգամանաց, վասն որոյ եւ փոյթ տանիմք ի նոյն. այլ չար կամ բարի այն է՝ զի եւ մանկանցն առեալ միանգամ զհամ գիտութեանց եւ զընթերցուածոց՝ անյօժարք լինին ի լեղուաց ուսումն եւ ծանրութիւն մեծ վարկանին, Թէպէտեւ զնեմք առաջի զի նոքօք ունին հայթայթել զպարէն կենաց իւրեանց, եւ հաւանեալ իսկ են: Եւ որ վասն զԱղճեանին ասես՝ զնոյն եւ իմ ի մտի ունելով՝ խնամ առանձին ունիմ ի սրտի վասն նորա, զի եւ առաջին լինելոց է պտուղ ի Տրապիզոն, եւ զի փոքր մի անաղան քան զգաւորնկերսն ժամանեաց ի վարժարանս, նա եւ կամք էին ինձ ունել զնա եւ առ ժամանակ մի այլ յետ արձակման ընկերացն, որ յայսմ ամի ի Սեպտեմբերի դառնան ի տուն. այլ ըստ զժպտեհի՝ ոչ միայն չյօժարի նա յայս, այլ եւ մանուկ խըրտչուն է, Թէպէտեւ հանդարտ եւ հլու, եւ ի մտաւոր յաջողութեան ոչ ինչ կարի տաղանդաւոր, յաջողագոյն ի ձեռականս: Բայց Թէպէտեւ նա քան զամենայն աշակերտս իմ առաւել խուսափուկ է յինչն, ես ոչ անփոյթ արարից զմմանէ, միայն եթէ եւ դու օգնեսցես, կամ առանձինն յորդորական դրով կամ ի դրի ծնողաց նորա երկտող բանիւ քով աղջ առնելով, որ աղջողագոյն լինի նմա: Զխոտականն եւ զղաղղրականն ուսանի միայն, յաջող է յուրուպրութեան ճարտարասկական զարդուց (ornato), եթէ համարիցիս եւ զսա պիտանացու լինել նմա այդր՝ խնամ տարցուք եւ յայդմ մասին բարգաւաճանաց:

2. TEXIER CHARLES (1802-1871). 1820-ին ուղեւորութիւն մը կատարեց Պարսկաստան - Հայաստան - Միջագետք՝ հրատարակելով իր քննութեանց արդիւնքը. Description de l'Arménie, la Perse et la Mésopotamie, 1943, Paris.

Վասն Ալիշանս անուան գիտուն լիցի Վ. Եղբորդ, զի ծանեայ ըստուգութեամբ ի հարց եւ ի հաւուց Կարնեցոյ Ալիշան կոչիլ զազգատոհմն մեր, եւ ցարդ զտանին ի Կարին, որպէս ասեն, յայնմ տոհմէ՝ իսկ զՄարգարեանդ յազգականութենէ կամ յանուանէ ուրուը յազգատոհմին եղեալ է հայրն իմ՝ ակն ածելով ի Տաճկաց վասն Ալիշան անուան. այլ զի չիք այժմ կասկած ի նոցանէ՝ եղբարք իմ ստուգեալ զիրն՝ փոխեալ էին զՄարգարեանն անհարադատ մականունն եւ զյաճախեալն առ բազումս, եւ ինձ աղեկցին, զոր եւ ես ընկալայ, եւ այնպէս նշանակեմ զանուն իմ եթէ պիտոյ լինիցի առ եւրոպացի, զնոյն եւ ի ստորագրութիւն վկայաբոց՝ քարտուղարի պաշտամամբ. վասն որոյ ոչ է հնար միւսանգամ փոխել զնոյն. այլ դու թէ ի Կարին զնաս, անդ տեսցես եւ մի՛ ի Տրապիզոն թէ կա՞ն Ալիշանք եւ որպիսի՞ք իցեն, զի ի Կարնոյ քաղաքէ է ծագումն իմ:

Այսոքիկ քոյոցդ հարցումսդ կամ խնդրոց լուծմունք. եկեսցուք առ իման ինչ ի նորոյ:

1. Լուաք զի Սմբրղանտայ մատենաբ ի Հայս զտանին. գուցէ եւ քո լուեալ է, զի խաչատուր ոմն միարան Աղթամարու պատմեալ է յանցելում ամի (յէջմիածին) թէ յարչաւանս եւ յաւարառութեան Լէնիթիմուրայ՝ ընդ այլոց պատուական դոյից եւ զրչաղիւր մատենանս բազումս թագուցանեն ի բերդ մի առ Աղբերկաթ գեօղիւ յերկիրն Զրուկանու, որ ի կողմանս Մշոյ է կարծեմ. եւ յետ արչաւանացն հանեալ անտի զնեն ի պահարան դարանի յետուստ խորանի եկեղեցուց Տերչի գեղջ, եւ ցայսօր ժամանակի անդ պահեալ կան. երիցունք տեղւոյն ոչ կամին համբաւել, զի մի ելցէ ի նոցանէ զանձն զոր պահել միայն զիտեն եւ ոչ յարդել: Ծանո ինձ թէ իցէ՞ քո լուեալ եւ քննեալ զայս, ապա թէ ոչ քննեսցուք. ի Պետրոսեան վարդապետէն է ծանօթութիւնս մեզ:

2. Դրամս հինս կամ մետալս ոչ ուրեք գտեր, որպէս երբեմն նշանակեալ էիր առ Վեհս. ճանապարհորդք ոմն գերմանացի որ յամին 1843 ճանապարհորդեալ է ի կողմանս ինչ Հայոց, յորում եւ դուդ զինի նորա, եւ բազում կարեւոր զիտելիս տայ, զրամս Արչալուհեան տեսեալ է ի պարանոցի աղջկանց ուխտաւորաց Մշու Ս. Կարապետին, եւ գնեալ իսկ է ի նոցանէ. բայց զի ոչ ընծայէ զպատկերս դրամոցն՝ չկարեմ եւ ես ասել որպիսի՞ք ինչ իցեն. բայց այրն հմուտ է, մանրազնին եւ արգարակորով, ի ճեմարանէն Պէոլիւնայ առաքեալ ի քրննութիւն վայրացն եւ կովկասային դաւառաց, քաջ բուսածառաչ եւ երկրագէտ (Koch³ անուն):

3. KOCH KARL, Reise durch Russland nach dem Kaukasischen Isthmus in den Jahren 1836-8, 1842, Stuttgart, 2 vol.

3. Ի Մանգղկերտ շրջեալ է Քո, այլ զի չհաս տակաւին ի ձեռս իմ ուղեւորութիւնդ, հարկ է ինձ հարցանել զքեզ, թէ քննեցե՞ր եւ զբերդն յորում նստի Միւղէլլիմն, զի նոյն ճանապարհադիր ասէ արձանադիրս յորովս լինել ի նմա արաբացիս, քիւֆիս, նոր եւ հիմ հայկակա՞մն։ այլ ինքն ոչ է ընդօրինակեալ, ոչ գորով հմուտ լեզուացն։

4. Ի սահմանս նարին ի վերայ Փատիշանք դետոյ՝ կամուրջ մի նշանակէ եռակամար՝ ստուարաչէն եւ հղօր, որ ձեւովն եւ կազմութեամբ օտար է՝ յայլոց կամրջաց Հայաստանի (եւ հնադոյն ի նոսա թուի) եւ ի վերայ սորա կիսակեղծ դտանին տառք նորաձանք։ Կամուրջ մի այլ նման սմին յիշատակի ի նոյն կողմանս ի վերայ փոքու վտակի առ Գաթըրովին տաղը լերամբ, մերձ ի համանուն աւերակն աւանի հնոյ, այլ արձանադիր ոչ յիշատակէ։ դուցէ գտցի։

5. 6. Արձանադիր մի անծանօթ տառիւք նման քիւֆի գրերոյ տեսեալ է եւ ի բերդին Սպերոյ, ուրանօր կայ եւ մնացուած հին եկեղեցւոյ։ այլ ոչ յիշէ թէ կայցեն ի սմա արձանադրութիւնք։ Զայս դիւրադոյն իցէ թերեւս ստուգել քեզ, եթէ ընդ Կարին ուղեւորիցիս յԱյրարատ, ուր եւ ի Պասկամ գեղջ ուր ի թիկանց Բիւրակնեայց առ Խնուսաւ հարցցես զԻրախտին վայրաց։ իցէ թէ եւ ափ մի հողոյ առցես կամ տացես ինձ բերել անտուստ ի լեռնէն ուր գերանութեանցն ասեն վայր։

7. Եւ զի մերձ է կողմանցդ եւ անուանին Հովուակամուրջ, զոր տեսեալ իսկ է Քո, արձանադիր մի եւ ի նմա յիշատակի յարեւմտից կողմանէ նորա, այլ զայս թերեւս դիտակաւ պարտ իցէ քննել, եւ այնու իմանալ լիցի զժամանակ կառուցման նորին։

8. Ի նախայիշեալդ Պասկամ կամ Պասքամ ասին Հայք աղատաբնակ լինել որպէս եւ ի շրջակայ դիւղորայս, որոց դա է գլխաւորն եւ մելիք կամ իշխան Հայ նստի ի դմա։ աղատաբնակս եւ գշայս Պուլանուխայ ասեն, եւ զայն քննեալ է Քո անձամբ շրջելով, ի քէն պարտ է ինձ ուսանել։

Ողջութիւն է ի վանս. Գերպ. Վեհա կարծեմ յետ սակաւուց ճանապարհ հորդէ ի Հոռոմ յայցելութիւն Սրբադանին, ի Փարթի՝ Մուրատեան վարժարանին, եւ ի Լոնտոն՝ Պ. Աղեքսանդրէ՛կ՝ եւ նորաչէն եկեղեցւոյ նորա։ Ի Հոռոմ Յասունն (sic) բազում փութիւն ճամաստանութեան ամեալ է զմօք եւ զքէն իսկ, այլ ցարդ ոչ է յաջողեալ նմա եւ ոչ ի միում ի բազմապատիկ խնդրոցն, եւ զժուարին եւս է այսուհետեւ յաջողել նմա։

4. Պ. Աղեքսանդր որդին է Ռափայէլ Ղարաժեանի՝ հիմնադիր Ռափայէլեան վարժարանին։ Հաստատուած ըլլալով Լոնտոն, 1847ի Յուլիսին անդամ կ'ընտրուի անդլիական Խորհրդարանին, իրր ներկայացուցիչ Ս. Ալպան զաւառաժամին։

Վ. Հ. Ստեփանյան յ17 Մարտի ժամանակ էլ ի Տարսոն, եւ ընդ հուպ դրեալ զդիրն, վասն որոյ չիմացաք ցարդ թէ զի՞նչ արարեալ անդ կամ տեսեալ: Մերձ յԱղեքսանդրիա (Սքէնտէրուն) քաղաք Կիւլիկեան Ասորոց հանդիպեալ է գեղջ ուրեմն Պէյլան անուն, յորում 250 տունը Հայոց, բարեկեցիկք եւ բարետեսիլք, եւ խօսք նոցա ասէ մաքուր հայեցի մերձ ի դարբառ լեզու:

Եղի թուանշանս առ յիշատակութեամբ իմովք, որպէսզի ի պատասխանողդ մի վրիպեսցի եւ ոչ մի, եւ ակն ունիմ թէ մինչչեւ մեկնեալ ի Տրապիզոնէ՝ տացես ինձ պատասխանի, եւ զաղօթս մեր առեալ քեզ օժնդակ երթեալ երթիցես յազատն ի վեր ի բարձր Մասիս, եւ ողջ կացցես ինձ յամայր Գլուխ հայրենանուէր:

Ն. Մ. եւ հոգեկցորդ եղ.

տաժանեալ Հ. Ղեւոնդ Մարգ. Ալիշան

Առ Վերապատուեալ Հայր
Հ. Ներսէս Վրդ. Սարգիսեան
ի Տրապիզոն

7 Ա.

Այս անգամ փութով կը պատասխանէ Սարգիսեան եւ մի առ մի կը տեղեկացնէ նախորդ նամակով Ալիշանի ներկայացուցած ուր կէտերու մասին: Կը գրէ նաեւ քէ իր մտադրութիւնն է հիւանդութենէն ազատելէն յետոյ փութով ուղեւորիլ դէպի Արեւելեան Հայաստան, քէ Տրապիզոնի դպրոցին հարցը իր լուծումը գտնէ:

* * *

Տրապիզոն, 30 Մայիս 1850

Սիրեցեալդ Հ. Ղեւոնդ

Զոր վասն զԱղճեանիդ դրեալ էիր ի 1 Մայիսի եւ եհաս առ իս ի 24 նորին ամսոյ, նոյն կարծիք է եւ իմ, այն է յապաղել այլ եւս զժամանակ դարձի նորա, զորմէ դրեալ եմ եւ առ նա. այլ եթէ չկամեսցի, զոնեալ մինչեւ ցգարձ նորա կրթեսցի յորս դրեալ էր իմ յառաջագոյն: Հարցմունս ութ արարեալ ես. լո՛ւր զպատասխանիս:

1. Յաղազս Զըռքեանայ մատենիցն լուեալ էի ի Կտուց անապատ. իբրեւ դարձ արարի ի Մուշ, եւ անտի չողայ ի Բոնաշէն դաւառ ի տես սուրբ Աղբերկայ վանացն, որոյ թեմ է Զըռքեան, թէպէտեւ երկ-

օրեայ ճանապարհ հեռի է ի նմանէ, անդ լուայ ստուգիւ յականատես արեղայից դիրացն ստուգութիւն, որոց բազում հարցափորձ արարեալ տեսական մատենից, չկարացին ասել ինչ հաւաստեաւ, այլ դուզիլն խոստովան եղեն թէ չեմք կարող ճանաչել եւ ընթեռնուլ իսկ դժուարանամք: Եւ ի դիւրացուցանել նոցա ինձ զհնարս տեսանելոյ զնոսին, դարձ արարի փութով ի Մուշ, պատրաստեցի ջորեպան երթալ ի Ս. Կարապետ վկայագիր առնուլ յառաջնորդէ, եւ միով արեղայիւ ի Ս. Աղբերկայ յուղւոյ լինել: Այլ զի, որպէս ինձ թուէ, չէր կամեցեալ ինձ յայնժամ յերկնից պանկայի յաջողութիւն իրացդ, ի նմին աւուր չգիտեմ յայլայլութենէ թէ ի նախընթաց տրամադրութենէ, ինձ անձանօթ է, կալաւ դիս տենդ, եւ արկեալ ի մահիճս փոխեաց ապա ի վարցաւք՝ այն ինքն է հիւմմա, եւ զամէսս երկս չարչարեալ մաշեաց զամենայն ոսկերս իմ: Յետ երկց ամսոց իբրեւ փորք մի ոգի առեալ սկսայ քայլել դաւադանաւ, եհաս ամիսն Նոյեմբեր եւ պատեցան ձեամբք լերինքն առ հասարակ ընդ որս հարկ էր անցանել. եւ ես աճու հիւծեալ անձամբ անհնարին վարկուցեալ ճանապարհորդել ընդ այնս, եւ զի ոչ բարեւոք համարեալ զողջոյն ձմեռն սպասել դատարի ի Մուշ, դարձ արարի ոչ զողջն նեղութեամբ յետ սակաւ աւուրց ի հայրենիսս, ուր զոհութիւն Աստուծոյ դերձայ յախտէն: Այլ զինչ օգուտ, եւ աստ չաղեալ յոչ կամաց ի բաղմանիճիոն խառնափնդորութիւնս Հ. Պետրոսի², չկարեմ ցարդ դերձանել եւ ուղւոյ լինել, որ եւ դարուն ահա անցանէ եւ չգիտեմ թէ յինչ եղբրիցի բան Հ. Պետրոսի եւ թերակատար զպրոցի նորա: Իսկ եթէ մատեանքն այնօրիկ ի Սմբղանտայ իցեն եկամուտ թէ այլուտ, չէ իմ լուեալ զայդ, թերեւս ի տեղւոյն լսիցեմ:

2. Եթէ Koch գերմանացիդ ի պարանոցէ աղջկանց զնեալ է ի Մուշ հին դրամս, յայդմ ես չկարէի համարձակել, զի ծանօթ էի ամենեցուն: Սակայն իբրեւ բանք եղեն երբեմն զգրամոցդ, ասացին ինձ մշեցիք զարմացմամբ թէ զի՞ է զի Սասնոյ դրամք բազում են յերկրի մերում, զոր ի գտակս աղջկանց չարեմք: Ետու բերել ի դատակաց, եւ ահա առ հասարակ ցուանցիկք էին Գերմանիոյ: Այլ ես չգիտեմ թէ գերմանացիդ գտեալ իցէ զհին դրամսն եթէ ողւոյ չափ ի խնդիր էր նոցա, որոց եւ ես ոչ սակաւուց հանդիպեցայ, մանաւանդ Աղեքսանդրի, որ բարում ուրեք գտանի, եւ չէ հնար դիւրագնի առնուլ ի ձեռաց նոցա, որոց չարաչար բացեալ են աչք յաւրոպացւոց, որք անխնայ վատենս դրամս վասն նոցին, եւ ես ո՞ր կարող եմ վա-

1. վարցաւք-Փրնս. Gastrite է:

2. Հ. Պետրոս Մինասեան (1799—1867) Տրապիզոնի մէջ վարժարանի մը վերաբացման գործով կը գրադէր 1846էն ի վեր: Կարելի է տեսնել Երկհարկւրամեայ Կրթական Գործունէութիւն եւս. Վենետիկ, 1936, էջ 63:

րել առատութեամբ, զի չկան առ իս դանձք, եւ զի անդէտ եմ ո՛ր յայնցանէ պիտանի իցէ ձեզ, զի չեմ կիրթ յընտրութիւն նոցին, եւ ոչ պատկերապէր մատենան նոցա կայ առ իս :

3. Ի Մանազկերտ չտեսի հայ արձանադիր թէպէտեւ շատ որոնեցի, եթէ Koch տեսեալ իցէ, դուցէ վերիպալ է յաչացս. վայ ի լուսիս Հ. Ներսէսի եթէ չկարաց զՀայն ի թուրքականէն դանազանել :

4. Կամուրջ Փատիշանք դետոյ չէ իմ տեսեալ, եւ ոչ զմիւսն զոր ասես Քաթըրվին լերամբ :

5. Ի Սպեր չէ իմ զնացեալ զորմէ չէի լուեալ թէ գրչագիրք գտանին. եւ վասն մնացորդաց եկեղեցւոյ իրիք, Համարիմ արժանի խոտորել ի հեռաստան վայրս :

6. Զգրախտին վայրս, զոր ի Պասկամ գեղջ ի թիկանց Պինկեօլոյ ասես, չէ իմ լուեալ, եւ ոչ իսկ Ինճիճեան երազոցն ջերմեռանդ ոք եմ :

7. Յորժամ ընդ Բասեն անցանեմ վերստին, տեսից ոչ միայն ըզնոյնականամուրջն, այլ եւ դաւերակն վաղարշաւանայ :

8. Մէլիք իշխան լինել ի Հայաստան, բազում ուրեք յիշատակէ Ինճիճեան, այլ ես բազում անգամ հարցի, եւ բարձեալ է այն ամենայն յետ նորոյ օրէնսգրութեան Օսմանեանց :

Այսոքիկ ահա հարցմանցդ պատասխանիր. այլ հարցցես եւ վասն կողմանց առասարկեալ Հայաստանի յոր գնալոցն եմ, եւ մի զչնչենոց, որք ի հարկէ չվրիպին յաչացս, այլ զկարեւորաց եւ զպիտանեաց, եւ ի Տրապիզոն ուղղեալ գերեսագիր թղթոցդ. եթէ գտցէ զիս աստ՝ լաւ է, ապա թէ ոչ հասցէ առ իս անկորուստ ի ձեռն այլոց : Յասուն թող յաճախեցէ զամբաստանութիւնն. եթէ դոյ Աստուած յերկինս արդարա(դա)տ, զոր նա ի սպառ ուրացեալ է եւ որ թելադրեն նմա, փրկեցէ զապաւինեալս իւր, զի ոչ ստութիւն այլ ուղղութիւն տեսանեն երեսք նորա, եւ ինքն արդար է եւ խորտակէ զուրն մեղաւորաց : Այլ զու աղօթս արա վասն իմ եւ ողջ լիցիս :

Ի յանձնարարութենէ ուրուք աստ յղեսցես առ Հ. Անանիա³ օրինակ մի կիսակաղմ իտալ. թրդ. Պէոթիէի⁴, յորում իցէ ի կատարածին եւ համարեալ ցանկն աստուածարանութեան. գին նորա յղեսցի առ քեզ ի Հ. Անանիայէ :

Ն. Ծ. Հ. Ներսէս Սարգիսեան

3. Հ. Անանիա Ճեւրեան (1790-1867) 1831-ին ի վեր կը գտնուէր Կ. Պոլիս եւ կը զորացէր դպրոցական գործունէութեամբ : 1850-ին կը բռնադատուի վերադառնալ Վենետիկ. տեսնել երկհարկաբաժնայ... էջ 48-55 :

4. Bergier Nicolas (1718-1790), Քրանասցի աստուածաբան, որ հեղինակ է նաեւ աստուածաբանական բառարանի մը՝ տպագրուած շատ անգամներ ու այլեւայլ ծաւալով եւ հատորներով : Իտալ լեզուովը համաոգտուած իմպերուրութիւն մըն է :

8.

Լսելով որ Զրուբանի մասին ըստածը ստուգութիւն մը պիտի ունենայ, կը փութայ Ալիշան պատուիրել Սարգիսեանի որ աշխատի վերջացնել գործերը եւ ուղեւորի դէպի նշուած վայրերը: Այս նպատակով կը տեղեկացնէ ալ թէ Գերայ. Հասուն վերադարձած է իր աթոռը եւ յոյս կայ որ խնդիրները լուծում մը գտնեն:

Յետ յիշատակելու նախապէս նշուած երաւսադէմեան ձեռագիրներու պարունակութիւնը ու Հ. Ստ. Եագընեանի կատարածները Տարսնի մէջ, կը յանձնարարէ Սարգիսեանի որ հետաքրքրուի հայ բռնաներով, տեղեկանալով անոնց խօսած լեզուին, ընտանեկան կեանքին, բարքերուն, սովորութիւններուն ու հաւաքէ՝ որկելու համար, բառեր, քերականական ձեւեր, ասացուածքներ. քննէ նաեւ թէ բոշա-ները ինչով կը տարբերին զնշուներէն:

Լուրեր տալով վաճական կեանքէն, կը տեղեկացնէ թէ Եդ. Անտոն, որ Հ. Մանուէլ վրդ. Քաջունիի եղբայրն է, եւ տպարանին վարիչը, յաջողքի է շինել տալ կովնոց ու խոտնոց մը, կարեւոր նկատելով ապահովել առօրեայ կաթը:

* * *

2 Յուլիս 1850, Վենետիկ

Վերապատուեալ եւ Սիրեցեալ Եղբայր

Զցանկալի նամակդ զգրեալն յ30 Մայիսի ընկալեալ ի ժամու, ուրախ եղէ յոյժ ընդ լուր քաջողջութեանդ եւ հաստատութեան համբաւոյ դրոց Զրուբանայ, այլ աւաղ զի զոյգ եւ ի տիրութիւն ըմբռնեցայ ընդ քեզ վասն աւամայ եւ բռնի ժամավաճառդ լինելոյ այդր՝ հեռի ի խուզարանէ ցանկալեացն. այլ դիտեմ զի մեզ այսուհետեւ քան քեզ՝ ալն իցէ հնարել դիւրել քեզ զճանապարհդ յարդարելով զիրս դպրոցի տեղւոյդ, եթէ թողցէ եւ մեզ բռնութիւնն գործել փոքր մի ըստ օրինաւոր մերոց կամաց:

Արդ Յասովնի դաքձ արարեալ յաթոռ իւր՝ գոյ յոյս առնուլ որդշակի պատասխան եւ հասանել ի վերայ խորհրդեան խափանչաց մերոց. սակայն եւ քեզ մարթ է փութացուցանել գրովդ զհարս մեր՝ զի առաջարկեցեն առ նա զառաքելին ի Տրապիզոն, զի մի արդեօք եւ

դառաջիկայ ձմեռնա ընդ ոչ կամացդ եւ մեր, կացցես մնացես այդր անդործ: Կադոտն բաղդ. ճռաքաղ արարեալ քո զմանն մի Հայաստանի, մինչ առ լիութիւն հնձոցն հուպ ժամանեցեր՝ դթեցոյց զքեզ. այլ լբանիս մի՛. դժուարածին է Հայաստանեայցս վերածնութիւն, բայց յուսոյ բերցէ զաւակ:

Լուայ ի Կ. Պոլսոյ զի մի յերկուց ասորի մատենիցն համբաւելոց եկեալ ի Պոլիս եւ յայտնի լինել եկեղեցական պատմութեան ասորերէն. զմիւսոյն սակաւ ինչ պատառիկս թարգմանաբար ընկալեալ էաք, եւ կարծեմ ետու զեղ յայնժամ ծանօթութիւն, զի թուի ընդհանուր պատմութիւն, ի ջրհեղեղէ առնելով սկիզբն, յորում գոն եւ զՀայոց բանք պիտանիք:

Լսէաք յերուսաղէմ լինել զԴ. դիրս խորենացոյն, զոր եւ իմ ազգեալ էր առ Տատեանն քննել եւ հետամուտ լինել իրացն. եւ նորա հարցեալ զպատրիարք տեղւոյն առնու պատասխանի թէ ի մատեանս նոցա յանուն խորենացոյ ընծային՝

ա. Վարք մեծին Ներսիսի, Մեսրոպայն երիցու գրածն. այլ ինձ թուի լինել բանն յաղազս վախճանի մեծին Ներսիսի՝ որ կայ յԲ. Ճաւրնարի մերում ի հնում:

բ. Յաղազս կատարածի Ս. Սահակայ:

գ. Յաղազս Ս. Մեսրոպայ որ Մաշտոցն կոչի:

դ. Համառօտութիւն պատմութեան Ղազարայ Փարպեցոյ, որ թուի ինձ շարայարութիւն պատմութեանն Հայոց՝ կամ բուն Դ. դիրքն խորենացոյն, ըստ իւրումն ոճոյ համառօտիւ գրեալ, եւ յերուսաղէմացեացն կարծեցեալ համառօտութիւն Ղազարու պատմութեանն: Զայս այսչափ ծանուցին մեզ, բայց ես կամիմ գրդիլ զամբարայն, զի տացէ դադափարել զայնս որպիսի ինչ եւ իցեն, թէ յաջողի՝ ծանուցից եւ քեզ:

Վ. Հ. Ստեփանն ի Տարսոն է տակաւին, ճեղեալ եւ նա չքաւորութեամբ. հանդիպեալ է դրամոց Ռուբինեանց եւ Արքաբեանց եւ այլոց յոյժ բազմաց, այլ առ սնանկութեան՝ սակաւս ստացեալ. դադափարեալ է դարձանադիր պարսպաց Տարսոնի կանգնելոց յՕշին թաղաւորէ ի ՁԻՆ. եկեղեցին չինեալ ի նմանէ յանուն Ս. Պօղոսի՝ ի մզկիթ փոխեալ է, եւ մի յաւանդատանցն՝ զոր աւանդին լի լինել մուրհապօք եւ գրենով՝ փակեալ կայ ի վաղուց. հրամանագիր բացման ի դրամն ինդրէ Վ. Հ. Ստ. ի ձեռն Տատեան ամիրային, եւ լուաք զի առաքէ սա դժոյն հանդերձ 3000 դահեկանաւ: Բերդս բազումս ասէ լինել ի լեռնակողմանսն, յորոց ոմանք յաւուրց անտի յետին պայազատաց իշխանացն Հայոց՝ փակեալ կան, եւ չէ ուրուք այց արարեալ նոցին:

Փոխանորդ պատրիարքին Կ. Պոլսոյ հանդիպլի նմա ի Տարսոն՝ դալով ի Սսոյ, ուր 300իւ չափ ձեռագիրս ասէ լինել, եւ բերէ անտի զնանայի մեկնութիւն Յովհ. եւ զԴատաստանագիրս Մխրթարայ Գոչի, առ ի տպագրել ի Պոլիս. ո՞չ անկ իցէ մեզ աճապարել եւ յառաջ վարել զտպագրութիւն նորին զսկզբնաւորեալն ի քէն. զի՞ ասես:

Ընդ թղթաբերիս կարծեմ ընդունիս եւ զյանձնարարականն գիրս առ Ներսէս Կաթողիկոս. այլ ոչ գիտեմք յո՞ նախ ուղեւորիցիս ի յաջողել ճանապարհի, յերկիրն Զրքքանու եթէ յէջմիածին:

Ծանուցից եւ զայս, զի զազլիացիք ոմանք են այժմ աստ ի քաղաքիս, սիրողք ազգիս եւ հնութեանց սորա, որոց ի մտի եղեալ է ի գարնայնի յաջորդ տարւոյս ճանապարհորդել ի Հայս եւ ի Կիւլիկիա. առաջնորդ բանին ծանուցեալ է ի Զմիւռնիա ընդ Վեննական հարս, եւ կարծեմ ասէ Հ. Կղեմէս նոցա ուղեկից լիցի ընդ իւր:

Ասի բան թէ եւ Հ. Ղեւոնդս զայս ձմեռն ձմեռեացէ ի Կ. Պոլիս. իսկ եթէ ի շնչել դարնայնոյ շնչիցէ եւ հողմն վերացուցիչ եւ յաջողեացի ընկենուզ գիս ի վերայ միոյ ի լերանցն Հայոց՝ առ անգամ մի հակիրճ տեսութիւն եւ յողջոյն, կամ ի շնչառութիւն մի, դու յո՞ր կողմն ախորժէիր թէ անկանէի, եղեալ թէ գոյր հնար ըստ այդմ օրինակի անկանել, եւ հաստատեալ իսկ էր:

Բռնայից եթէ հանդիպիս դարձեալ՝ քաղեսցես այլ եւս բառս, քանզի ոչ նոցա ստեղծուած է լեզուն որպէս ասեմն, այլ բազումք ի բառիցն հնդկագերմանացի ծագումն ունին, որ տացէ մեզ լոյս եւ յիմաստասիրութիւն լեզուիս մերոյ, եւ յոյժ հաճոյ լիցի եւրոպացւոց, եթէ թերթ մի բան կամ երկուս գրեսցես ուրոյն զբռնայիցդ՝ թէ ո՞ւր գտանիցին եւ ցո՞ր վայր սահմանք նոցա, ո՞րքան թիւ նոցա, որպիսի՞ տարազ կենցաղաւարութեան քաղաքական եւ առտնին, զի՞նչ սովորութիւնք թաղման եւ ամուսնութեանն, որպիսի՞ գծաբութիւնն դիմաց, եւ ի վախճանի հակիրճ քերական մի եւ բառարան. զայսոսիկ ի համառօտի բովանդակեալ է քո ի թուղթ մի, զայն ընդարձակել ցանկամ. եւ զայն գլուխ մանաւանդ թէ լու զանազանիցին քաջ ի դնչուդ ազգէն, եւ զի՞նչ լեզու է սոցա յետնոցս ի կողմանս անդ Հայոց:

Զաստուածարանական բառգիրս Պէռթիէի ըստ խնդրոյդ հանդերձեցի եւ յաջորդ շողեհաւու հասուցանեմ առ որ գրեալն էիր:

Վ. Հ. Յովհաննէս (Սորդուճեան) ընդ թղթոյս ուղեւորի ի Կ. Պոլիս, խօսել անդ ընդ Հարց մերոց վասն Մուրատեան վարժարանի, թէ իցէ՞ մարթ փոխել զայն ի Պոլիս. քանզի ոչ թուի լաւ թողուլ ի փարիզ, ուր ծախք շատ լինին եւ ի նեղչաց չեմք ազատ:

Եղ. Անտոն մեր երկայնամուրուս ողջունէ դեք սերտապէս, եւ կամի գի գիտասցես թէ ոչ միայն տպարանապետ է այժմ այլ եւ ա-

խոռապետ. եւ չինեաց զոմ մեծ առ հաւանոցին, եւ զայն ընդ սմա
խառնելով 12 կովուց տեղի, հանդերձ մարադաւ եւայլն, եւ խնդրէ
զօրհնութիւնդ, այլ առաւել արծաթոյ փոյթ է նմա:

Ողջունիւ եւ այլոց եղբարց մերոց եւ Հարց մնամ քեզ

Ն. Ծ. եւ հոգեկցորդ եղբայր

Հ. Ղեւոնդ Մ. Ալիշան

Առ վերապատուեալ Հայր

Հ. Ներսէս Վրդ. Սարգիսեան

ի Տրապիզոն